

ду у Перемогу усіх, «хто реально боровся з фашизмом, незалежно від кольору їх прапорів»¹.

Надійшла до редколегії 12.10.95

3 ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

В. М. ЄРМОЛАЄВ, канд. юрид. наук,
доц. НЮА України

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЗЛОЧИНУ ТА ПОКАРАННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Сучасна наука кримінального права розрізняє матеріальне та формальне визначення поняття злочину. Під першим розуміють шкідливу поведінку (дію чи бездіяльність) суб'єкта, під другим — дію, заборонену кримінальним законом.

Знання сучасного стану проблеми дає змогу прослідити становлення поняття злочину в праві України—Русі, а також і на наступних етапах розвитку феодального права. Руська Правда — самий ранній кодекс в історії права Київської Русі — виходила з матеріального поняття злочину. Вона називала злочин «обідою» і визначала його як дію, що завдала фізичної, моральної чи майнової шкоди приватній особі².

Безсумнівним є зв'язок «обіди» за Руською Правдою з поняттям злочину за Договором князя Олега з греками 911 року. В ст. 3 цього документа злочин називається проказою (від слова — «проказити»³). Очевидно, що поняття «проказа» є близькою до поняття «обіда» в Руській Правді.

Таким чином, законодавчі акти Стародавньої Русі виходять в першу чергу з матеріального визначення поняття злочину як «обіди», яка завдає шкоди потерпілому від злочину. Втім, слід відзначити, що хоча Руська Правда і виходить з матеріального визначення злочину, проте окремим законодавчим актам Київської Русі було відомо й формальне визначення поняття злочину. Це підтверджують норми Церковних статутів князів Володимира та Ярослава. В кожному Статуті є норма, що забороняє певну поведінку, хоча вона і не завдає шкоди приватній особі. Достатньо послатися на

¹ Див.: Кучма Л. Україна вшановує переможців//Уряд. кур'єр. 1995. №№ 68—69. 11 трав.

² Памятники Русского права. М., 1952. Вып. 1. С. 77.

³ Там же. С. 7.

ст. 6 Статуту Володимира, яка забороняє моління біля води: «А се церковни суди: или кто молится под овином, или в рощении, или у воды»¹.

Знайомство з нормами Руської Правди дозволяє зробити висновок, що вона знала і фактично оперувала істотними юридичними ознаками, тобто такими, які визначають поведінку як злочин, і сукупність яких дає поняття складу злочину. При цьому, природно, норми Руської Правди обходилися без сучасної назви цих ознак. Але так як вони об'єктивно існували, ми й називаємо їх сучасними термінами.

В залежності від об'єкта злочину право Київської Русі розрізняло окремі види злочину і, передусім, злочин проти особи.

Найтяжчим серед них визнавалося вбивство (душогубство), тобто насильницьке позбавлення людини життя. Руська Правда класифікує види убивства за різними підставами, передусім, в залежності від соціальної належності вбитого, його місця в ієрархічній структурі суспільства Київської Русі. У відповідності з цим поділом підвищеному захисту підлягали передусім представники феодальної знаті. Так, ст. 1 Правди Ярослава на першому місці передбачає вбивство: русина (представника воєнно-дружинної знаті); гридина (члена княжої дружини); купчини, ябедника і мечника (члени княжої дружини, що виконували конкретні доручення князя)².

Цю лінію продовжує і Правда Ярославичів, яка особливо увагу приділяє тим видам вбивств, які були спрямовані проти людей князя, як глави феодальної вотчини. Так, в Правді Ярославичів розрізняються — вбивство дворецького, княжого під'їздного, тіуна, старшого конюшого при стаді³.

Подібні положення зустрічаються і в Поширеній Правді⁴. Вказані тут особи — міністеріали, тобто представники вищого ешелону адміністрації так званої двірцево-вотчинної системи управління господарством князя з виконанням функцій управління державою.

Пізніше до видів вбивств були приєднані вбивство ізгоя, слов'янина, тобто вільних жителів-новгородців.

На відміну від Правди Ярослава, Правда Ярославичів виділяє також вбивство феодально-залежної людини — княжого старости, який відав селами та пашнями, княжого

¹ Там же. С. 245.

² Памятники Русского Права. С. 77.

³ Там же. С. 79.

⁴ Там же. С. 109.

рядовича, смерда, холопа¹. Слід мати на увазі, що в цей час змінюється і фактичне положення холопів, або рабів. Їх прикріплюють до землі і перетворюють таким чином в селян, але кріпосних, так як юридичне положення раба або холопа залишається незмінним. Вони залишаються безправними. Хоча спочатку вбивство холопа не вважалось вбивством, оскільки холоп не був суб'єктом права. Вбивство холопа розглядалося як завдання майнової шкоди, щось на зразок знищення майна. Але коли холоп був включений у виробниче життя, його вбивство розглядалося законом як злочин.

Захищалося також життя ремісників, що знаходилися в феодалній залежності (ст. 15 Поширеної Правди).

Руська Правда знала і про інші види вбивства, в залежності від місця їх вчинення: «вбивство в сваді чи на бенкеті». Думається, що цей вид вбивства виник внаслідок його широкого розповсюдження, побутового характеру.

Спеціально говорить закон і про вбивство нічного крадія, який пійманий і зв'язаний і вже внешкоджений, але потім все-таки вбитий. Злочинним також визначалося вбивство нічного крадія, не на місце злочину, а за воротами дому, де він вчинив крадіжку. Нарешті, в Руській Правді є вказівки і на кваліфіковані види вбивства. Це, передусім, вбивство в разбої². Воно вважалось небезпечним злочином, так як посягало і на життя потерпілого і на його майно.

Другий вид злочинів проти особистості — нанесення тілесних ушкоджень, тобто вчинення дій, що порушують тілесну недоторканість особи.

Подібні злочини передбачають кілька статей Правди Ярослава (ст. 2, 6, 7). При цьому в вину злочинцю ставили не тільки порушення тілесної неушкодженості потерпілого, але й наслідки злочинних дій. Так, в ст. 6 Правди Ярослава передбачаються випадки, коли в результаті тілесного ушкодження настає кульгавість.

Серед подібних складів злочину виділяється тілесне ушкодження, що спричинило втрату якого-небудь органа тіла або його частини. Мається на увазі ст. 7 Правди Ярослава, де йдеться про втрату якого-небудь пальця. Слід відзначити, що в воєнно-дружинному середовищі таке ушкодження вважалось досить серйозним, тому що заважало воїну користуватися зброєю.

¹ Памятники Русского Права. С. 110.

² Там же. С. 79.

В Поширеній Правді більш детально урегульовані питання відповідальності за завдання тілесних ушкоджень (ст. 23—25, 27—31).

Третій вид злочинів проти особи — це посягання на честь та гідність особи.

В ранній період Київської Русі, коли зберігалося багато пережитків воєнної демократії, правлячий клас — воєно-дружинна знать — був дуже чутливим до питань честі і бо-лісно переживав будь-яке зазіхання на лицарську честь і гідність, звідки, наприклад, виникає така дивна, незвична для сучасної людини оцінка посягання на честь як виривання волосся з вусів та бороди, яке спричиняло більш су-рове покарання в порівнянні з покаранням за тілесне ушкод-ження, наприклад, за відрубання пальця. Очевидно, що та-ке становлення було пережитком ладу воєнної демократії, коли фізична вищість (вуса та борода) були зовнішнім по-казником сили, військової доблесті, що дозволяло претен-дувати на належність до воєно-дружинної знаті. Більш ган-ебним вважалося бути битим, ніж порізаним, пораненим.

Хоча норми Руської Правди не містять прямої вказівки на те, що вони захищають честь та гідність тільки представ-ників пануючих кіл населення, проте така спрямованість безсумнівна.

Не випадково відповідні статті Правди Ярослава послі-довно передбачають дії, що посягають на честь та гідність, котрі відбуваються між особами, що носять зброю. І, крім того, знярядям злочину, як правило, виступала зброя. Зброя ж, на ранніх ступенях феодалізму, була належністю лише воєно-дружинного оточення, була привілеєм лицар-ства. Нарешті, на користь цієї точки зору свідчить той факт, що умови, за яких одним з найважливіших методів експлу-атації було неекономічне примушення, виключали турботу про захист честі і гідності населення, яке експлуатувалося. В іншому випадку саме це примушення було б неможливим.

Інша група розповсюджених злочинів, передбачених нор-мами Руської Правди — це злочини проти власності, або майнові злочини. Найбільш небезпечний з них — посягання на землю, спроба заволодіти землею, на яку вже встанов-лено право власності. Небезпека цього злочину виходила з того, що земля до середини XI в. стала основною умовою феодального способу виробництва.

З цієї точки зору надзвичайний інтерес представляє зло-чинне посягання на рілля, а також на лісові угіддя. Безпо-середнім предметом посягання визнавався знак власності на землю, а діянням — його пошкодження або знищення. В Поширеній же Правді ці злочини розглядалися в

ст. ст. 70—73. Вперше ці посягання передбачала ст. 34 Правди Ярославичів. Ця стаття детально описує склади даних злочинів, що дає підстави зробити висновок, що до цього часу уже склалося чітке уявлення про право власності на землю як про право на все те, що знаходиться на землі і під землею, на все те, що на землі росте і на землі мешкає. Тому, по мірі розвитку феодалізму посягання на землю і на право власності на неї стають більш поширеними, а з іншого боку, є свідченням прагнення держави передбачити, попередити можливі посягання на землю.

Далі Руська Правда виділяє такий вид злочину проти власності, як крадіжка, «татьба». Це самий давній і розповсюджений вид посягання. Правда Ярослава розглядає крадіжку військового коня та зброї, одягу дружинника (ст. 13); Правда Ярославичів передбачає крадіжку майна феодальної садиби (домашній скарб), робочого коня, корови та іншої домашньої худоби, дров та сіна (ст. ст. 21—25, 31, 35—37, 39, 40), Поширена Правда (ст. ст. 33—36, 41—43, 71—73, 75, 76, 81), а також крадіжку холопів. Про розповсюдженість крадіжок, їх небезпечність для власників свідчить той переконливий факт, що з 25 статей Правди Ярославичів 10 статей передбачають відповідальність саме за крадіжку (в Поширеній Редакції — 21 стаття).

Норми Руської Правди, особливо Поширеної Редакції, котрі карали татя, детально описують склад злочину, тобто всі вони носять казуістичний характер. Вже тоді під крадіжкою розумілося таємне викрадення чужого майна. Про що свідчать, наприклад, іронічні насміхання над спробами крадія виправдатися: «Взяв не для крадіжки, для таємного продажу». Не можна також не звернути уваги на те, що засудженню крадія у вигляді покарання сприяла моральна оцінка цієї дії: «Чуже взяти — своє втратити».

Руська Правда і практика розрізняє також кваліфіковані види крадіжок. Кваліфікованим називається злочин за наявності ознак, що підвищують його небезпеку для суспільства. Такою визнавалася крадіжка нічна (ст. 40 Поширеної Правди); крадіжка з закритих приміщень; крадіжка з церкви чи інших спеціальних приміщень, конокрадіство. Нічна крадіжка вважалася небезпечним злочином, тому що крадій користувався часом, коли пильність власника була послаблена. Крадіжка із закритих приміщень свідчила про злочинну винахідливість крадія, якого навіть замки не могли зупинити. Крадіжка з церкви та інших авторитетних місць означала, крім того, осквернення злочинною дією того місця, звідки забиралась вкрадена річ. Коняча тать — вважа-

лась небезпечною тому, що посягала на основну тяглову силу в феодальному суспільстві.

Були відомі також і такі злочини проти власності, як знищення чужого майна — руйнування, підпал. Знищення чужого майна визнавалося більш тяжким злочином в порівнянні з крадіжкою, оскільки при крадіжці залишалася надія, що украдена річ буде знайдена, а знищення майна такої надії не залишало. Найбільш небезпечними видами знищення майна вважалися загублення коня «пакощами» та підпал гумна (ст. ст. 83, 84 Поширеної Правди). Перше було спрямоване проти основної тягової сили в феодальному господарстві — коня, друге — загрожувало знищенням основного продукту харчування — хліба. Крім того, від підпалу гумна могли загорітися і сусідські двори.

Окрім злочинів, які визнавалися Руською Правдою, в житті мали місце посягання, небезпечні для суспільства, що не були формально врегульовані законом. Проте держава вела з ними боротьбу. Передусім, це стосується так званих державних злочинів.

Політичне життя Русі знає масові заворушення. Літопис називає їх «зло». До державних злочинів відноситься також вбивство князя, або його найближчих помічників-адміністраторів. До такого виду злочинів відносилось, безсумнівно, вбивство Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського, з іменем якого пов'язана остання спроба зупинити політичний розпад Київської Русі. Як відомо, він був вбитий в 1167 р. боярами-змовниками, які не бажали відновлення відносно централізованої держави.

Цілий ряд злочинів проти релігії та церкви і покарань за них передбачались церковними статутами. Руська Правда про них не згадує. Це такі злочини, як виконання язичьких обрядів (моління біля води, наприклад); навернення на іншу віру, осквернення храму чи святотатство (приведення до церкви худоби); невиконання обрядів християнської віри; церковна татьба¹.

Руська Правда нічого не говорить також і про злочини проти моралі, але церковні статuti їх передбачають: умивання, згвалтування (кваліфікований вид — групове згвалтування), викрадення дівчини, образа словом (наприклад, образа дружини словом — розпутниця²).

Церковні статuti до злочинів проти моралі відносили також побої та бійки.

¹ Памятники Русского права. С. 240.

² Памятники Русского права. С. 238.

Більша група норм Руської Правди присвячена покаранню як мірі державного впливу, яку суд приймав стосовно осіб, котрі вчинили правопорушення.

Поняття покарання в Київській Русі формувалося в нерозривному зв'язку з поняттям злочину. Злочин в часі Руської Правди розумівся, передусім, як обіда — завдання шкоди фізичної, матеріальної або моральної приватній особі. Відповідно і покарання сприймалося як міра, покликана відшкодувати, компенсувати збитки, завдані обідою. Звідси і випливають конкретні види покарання.

Самим розповсюдженням за Руською Правдою, природно, був грошовий штраф. Всі штрафи поділялися на дві частини: перша — віра та головництво; друга — продаж та урок. Віра й продаж призначалися для надходження в княжу казну. Саме тому розміри цієї частини чітко фіксувалися в законі. При цьому вони складали левову частку загальної суми штрафу, яку був зобов'язаний виплатити обідчик. Головництво та урок призначалися для безпосереднього задоволення потерпілого. Розміри цієї частини не фіксувалися, так як вони визначалися угодою між потерпілим та його родичами, з одного боку, і винним — з другого.

Враховуючи особливості штрафу, призначеного для сплати потерпілому, ряд вчених схильні розглядати відносини, котрі при цьому виникали між потерпілим та обідчиком, як зобов'язання, що виникають із завдання шкоди або зобов'язання позадоговірні. Визнаючи право цієї версії на існування, слід, проте, відзначити, що досить сильні позиції в науці займає точка зору, у відповідності з якою вже в праві Київської Русі розділялися поняття кримінального злочину та цивільного правопорушення і, значить, відповідні міри стягнення за їх вчинення. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що можливість для сторін самим визначати розмір компенсаційної виплати витікає саме з покарання, визначеного судом правопорушнику, а не з цивільно-правових зобов'язань, що виникають із завдання шкоди.

Існування штрафів, котрі направлялися до княжої казни, ніскільки не змінювало основної мети покарання — задовільнити потерпілого від злочину. В цих штрафах було спеціальне призначення — вони винагороджували зусилля держави, її посадових осіб по організації правосуддя, котре було покликане поновити порушений закон, задовольнити потерпілого.

Руська Правда знала й такий вид покарання, як поток і розграбування, що означало вигнання злочинця спочатку з общини, а потім із землі, з князівства, а також конфіскацію його майна. Це покарання призначалося за найбільш

Тяжкі види злочинів (вбивство в розбої, деякі кваліфіковані види крадіжок та підпал). Очевидно, що вказаний вид покарання являє собою пережиткову форму впливу в часи первіснообщинного ладу на члена роду чи племені, який порушив звичаї, що там панували. Поток і розграбування були суровим покаранням, оскільки вигнання відривало людину від її соціально-економічних коренів і погрожувало їй по суті громадянською смертю. Людині, приреченій на вигнання, щоби зберегти своє існування в умовах ранньофеодального ладу не залишалося нічого іншого, як віддатися під заступництво сильної в соціальному відношенні особи. В умовах феодалізму це міг бути лише феодал — князь або боярин. Тому мають рацію ті, хто вважає, що поток і розграбування приводили по суті до рабської залежності покараною. Разом з тим не можна не враховувати, що в суспільно-економічному житті Київської Русі відносини рабства не мали перспектив розвитку. По-перше, рабовласницький лад зникає до кінця X ст., а по-друге, рабовласницький лад в суспільстві східних слов'ян в ранньофеодальній Київській державі характеризувався відносинами патріархального рабства, що прирівнювало, як відомо становище рабів до становища членів сім'ї господаря.

В нормах Руської Правди ми не зустрічаємо такого виду покарання, як смертна кара, хоча очевидно, що в умовах класових протиріч, які постійно загострювалися, держава вдавалася до подібної міри покарання. Але рання редакція Руської Правди згадує лише кровну помсту.

В історико-правовій літературі зустрічається змішення понять смертної кари та кровної помсти. Уявляється, що співвідношення цих понять таке: кровна помста — це звичай первісного ладу. Він склався як обов'язок роду потерпілого безпосередньо розправитися з особою, що порушила звичаї цього суспільства. До кровної помсти був готовий будь-який член роду при настанні звичних умов, що передбачають застосуванню кровної помсти. Кровна помста зустрічається в державному суспільстві на ранніх етапах розвитку держави та його правової системи як санкціонований звичай. В Київській Русі застосування кровної помсти як санкціонованого звичаю допускалося ранньою редакцією Руської Правди — Правдою Ярослава в обмеженому вигляді: а) обмежувалось число злочинів, що спричиняли застосування кровної помсти — це вбивство і завдання тілесних ушкоджень; б) обмежувалось число месників (вдатися до помсти могли лише ті особи, які перераховувалися законом); в) особа, яка користується правом кровної помсти,

Могла вибрати між помстою і покаранням у вигляді штрафу.

Більшість дослідників приходять до висновку, що кровна помста носила позасудовий характер. В XI—XII ст. ст. Київська держава відмовилась від кровної помсти, заборонивши її застосування, що зафіксовано в ст. 2 Поширеної Правди, і замість неї передбачила штраф¹.

Відмова від кровної помсти і заміна її штрафом значною мірою пояснюється прагненням держави збільшити приток доходів до княжої казни. З цим не можна не погодитися. Але була ще одна вагома причина відмови від кровної помсти, навіть в обмеженому вигляді. В суспільстві, де основним методом експлуатації було примушування до податі, щоденне посягання на життя та майно безпосереднього виробника давало останньому легальну можливість противитися своїм гнобителям, використовуючи різні засоби, в тому числі і кровну помсту.

На відміну від кровної помсти смертна кара — це міра державного примусу, котра визначається та застосовується державним органом. Смертна кара передбачається відповідними нормами і застосовується за вироком суду, винесеного на підставі і на розгляді обставин конкретної справи.

Надійшла до редколегії 10.01.96

ПРАВО І ЕКОЛОГІЯ

А. П. ГЕТЬМАН, д-р юрид. наук,
доц. НЮА України

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ЕКОЛОГО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Перш ніж розпочати дослідження питання про поняття та систему еколого-процесуального права, слід дати загальну характеристику екологічному праву з позиції самостійності даної галузі права у системі права України.

Становлення та розвиток екологічного права супроводжуються широкою науковою дискусією, що є цілком виправданим. Висловлені думки у загальних рисах зводяться до таких положень. Одні автори вважають, що екологічне право слід розглядати як інтегровану (комплексну) галузь права, до складу якої входять кілька самостійних галузей

¹ Российское законодательство X—XX вв. Т. 1. С. 64.